

**Історія України
у світлі
регіональних
досліджень**

Періодичність проведення, організація та структура ярмарків у губерніях київського учбового округу (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті досліджується порядок відкриття, особливості організації, структура, періодичність проведення, тривалість ярмарків у губерніях, які входили до Київського учбового округу (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська губернії) у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: ярмарок, базар, торгівля, «отпуст», сільськогосподарська виставка, торгівельний пункт, ярмаркова площа, «підторжся», розторжся, товар, Губернське Правління, клопотання, постанова.

Термін «ярмарок», як вважають дослідники, походить від німецького слова «jarmarkt», що означає проведення торгівлі у визначений день, який повторюється з року в рік. Періодичність проведення торгівлі є характерною ознакою ярмарку [1]. Щодо історичних витоків походження ярмарків, Д. Соловей, який присвятив ярмаркам спеціальне дослідження, вважає, що ярмаркова форма торгівлі бере свій початок ще з часів переходу від натуральної до обмінної та грошової форми розрахунку. На його думку, фактором, який сприяв виникненню ярмарків, була розкиданість пунктів поселення людей та відсутність між ними зручних і безпечних шляхів зв'язку. У віддалених населених пунктах постійна стаціонарна торгівля не була розвинена і купці змушені переїздити з місця на місце для реалізації свого товару. Дослідник припускає, що ярмарки передусім виникли в тих поселеннях, які були місцями зупинки купців. Безпечними пунктами для зупинки купців були міста, а у більш пізні часи ще й монастирі та замки феодалів, обнесені дерев'яним частоколом, кам'яними стінами та іншим надійним прикриттям [2]. Також ярмарки зароджувалися і в тих населених пунктах, які у свій час були релігійними центрами. Ярмарки, що виникали таким чином, приурочувались до днів, в які у визначеному населеному пункті збиралося багато людей з найвіддаленіших місцевостей. Такими днями були релігійні та храмові свята. У XIX – на початку XX ст. на Україні практика приурочення ярмарку до

релігійного, храмового свята була досить поширеною [3].

У конкуренцію з ярмарковою періодичною торгівлею вступала постійна, стаціонарна торгівля. Але серед науковців поширена думка, що постійна торгівля не завжди могла замінити ярмаркову і задовольнити потреби населення. Тому у другій половині XIX – на початку XX ст. значення ярмарків не зменшилося. А наявність широкої ярмаркової мережі на Лівобережжі, Правобережжі та Півдні України свідчить про їх поширення.

Як правило ярмарок розгортався не у самому місті чи містечку, а за його межами. Проте така практика характерна лише для літніх ярмарків. Зимові ярмарки проводилися в межах міста, містечка [4].

Ярмарки проходили у визначені дні року. Періодичність та тривалість ярмарку зазвичай визначалися владними структурами.

У випадках, коли виникала потреба у започаткуванні традиції проведення ярмарку у тому чи іншому населеному пункті, найчастіше ініціаторами щодо їх відкриття виступали представники населення. Вони аргументували це передусім потребою збуту і придбання товару та відсутністю поблизу цих пунктів ярмарків. Наведемо приклад такого клопотання до Губернського Правління, яке було надіслане товариством селян села Вищого Ольчадаєва Могилівського повіту до Могилівського повітового виконавця. Чинownik, даючи позитивне рішення щодо відкриття базару в селі Вищому Ольчадаєві Могилівського повіту враховував

таке: започаткування базарної торгівлі у цьому населеному пункті дійсно могло позитивно вплинути на покращення економічного становища місцевого населення; в зазначеному поселенні для розміщення базару була площа біля будинку місцевого поміщика; відстань найближчих до села поселень, де бувають базари, складає не ближче ніж 10-20 верст і терміни проведення цих базарів не будуть співпадати з термінами проведення базарів у селі Вищому Ольчадаєві [4]. Жителі сіл Протовки та Мондорівки Волинської губернії, клопочучи про відкриття ярмарку, також мотивували своє клопотання тим, що їхні села віддалені від міста і містечка, де бувають ярмарки, на досить велику відстань, що створювало їм незручності у купівлі предметів першої необхідності, а також збуту сільськогосподарських виробів [6].

З боку губернської влади також були позиції щодо заснування ярмарку. З витягу постанови Київського губернського правління дізнаємося, що відкриття ярмарків у селах, містах і містечках та переведення їх з місця на місце проводилося з дозволу губернських і обласних чиновників. Потім за точним змістом діючих наказів торжки, базари та ярмарки встановлювалися міськими чиновниками, в яких визначалися дні проведення торгів, їх час та мета (продаж припасів та сільських виробів, які привозилися жителями з околиць) [7].

У губерніях, де вже діяли земські установи, відкриття торгів та базарів дозволялося повітовими земськими установами. Відкриття ж ярмарків терміном до 14 днів – губернськими зборами. Відкриття нових ярмарків більше терміну 14 днів, а також перенесення та зміна термінів вже існуючих ярмарків потребувало дозволу Міністра внутрішніх справ. У губерніях, де земських установ ще не було, торги та базари відкривалися з дозволу місцевої губернської влади, це ж стосувалося і ярмарків терміном до 7 днів. На більш тривалий час, а також на зміну терміну потрібен був дозвіл Міністра внутрішніх справ та фінансів [8]. Зі справи про заснування у містечку Вязовці Овручського повіту Волинської губернії дванадцяти на рік одноденних ярмарків (25 числа кожного місяця), на заміну вже існуючого ярмарку 23 квітня, дізнаємося, що Міністерство внутрішніх справ, погодившись із рішенням

Генерал-губернатора краю, відмовило у задоволенні цього клопотання. Відмова аргументувалась тим, що примноження ярмарків, призначених на будні дні будуть відволікати селян від звичайних їх робіт і збільшать число прогульних днів [9].

Траплялися і інші випадки, коли на клопотання щодо відкриття нових ярмарків відповідали відмовою. Так було в селах Рогах, Тальянках, Розважене, Красятичах, Карпіловці, Спецівці і Приборку, містечках Шендерівці, Стеблеві. Владні структури, відмовляючи у дозволі щодо відкриття ярмарку, аргументували свою відмову тим, що поблизу пункту відкриття нового ярмарку вже були розташовані торговельні точки. Також відмову отримали і жителі села Липянки, поблизу якого теж знаходилися торговельні пункти, такі як Новомиргород, Златополь, Коробчина. При отриманні відмови селяни все ж таки намагалися знайти нові докази аби переконати владу у тому, що до найближчих торговельних пунктів поїздка була неможливою через погані дороги. Віддаленість торговельних пунктів була не вигідна населенню, особливо бідним його верствам, адже при збуті своїх виробів дрібними партіями вони вимушені були збувати товар скупнику за дешевою ціною. Тому на сільських зборах села Липянки у документальному вигляді були викладені такі мотиви вищезазначеного клопотання: падіння цін на хлібні продукти примушувало посилити виробництво продукції інших галузей сільського господарства – тваринництва, птахівництва, городництва, але розвитку цих галузей господарства перешкоджала відсутність поблизу їхнього села торговельних пунктів для збуту продукції. Збут на місці проводився лише скупникам по досить не вигідним цінам. Крім того с. Липянка центральне у волості і мало зручну для базарів площу. Але навіть ці факти не змогли переконати владу змінити своє рішення і дозволити проведення ярмарків [10].

У клопотанні Київського губернського правління до Міністерства внутрішніх справ при узгодженні з Міністерством фінансів йдеться про закриття 37 існуючих ярмарків у містечку Махнівка Бердичівського повіту та потребу відкриття на їх заміну нових ярмарків. Щодо закриття цих ярмарків Міністерство

внутрішніх справ та Міністерство фінансів ніяких заперечень не мало, але за умови, що у зазначеному населеному пункті будуть відкриті три-чотири нових ярмарки на рік перед початком весняних, осінніх польових робіт, а також взимку для збуту худоби [11].

Отже, виникнення та відкриття ярмарку у тій чи іншій місцевості досить суворо регламентувалося органами влади. Випадки відмови у заснуванні нових ярмарків траплялися рідко. В більшості випадків клопотання та прохання щодо відкриття нових ярмарків задовольнялися. Виявлені архівні справи з питань запровадження нових ярмарків у тому чи іншому населеному пункті свідчать про те, що потреба у відкритті та заснуванні нових ярмарків була завжди. Кількість клопотань у другій половині XIX, в кінці XIX ст. і навіть на початку XX ст. не зменшувалася. Свідченням цього є відкриття ярмарків у селі Кримно, містечках Домбровиці та Деражно, місті Новгород-Волинську Волинської губернії; містечку Вороновиця Брацлавського повіту Подільської губернії та містечку Чорнобилі Київської губернії [12]. Виявлені клопотання щодо відкриття нових ярмарків свідчать про їх необхідність аби задовольнити потреби населення передусім у збуті своєї продукції та купівлі предметів першої необхідності.

Величезна кількість ярмарків, які майже цілий рік збиралися в різних місцях губерній Лівобережної та Правобережної України, та численні клопотання місцевих жителів щодо відкриття нових ярмарків свідчать про те, що ярмарки дійсно задовольняли потреби місцевого населення. Існували й протилежні думки щодо потреб відкриття ярмарків, які, щоправда, стосувалися проведення значної кількості ярмарків, а не проти ярмарків взагалі. Так, комісія, обрана Полтавським губернським зібранням II чергового з'їзду для розгляду клопотання про відкриття нових ярмарків, висловила за необхідність, по можливості, уникати частих відкриттів ярмарків, тому, що вони в більшості випадків були приводом для святкування і відволікали населення від роботи. Іноді негативне ставлення щодо проведення ярмарків зустрічається і з боку повітових земств з відповідною аргументацією щодо відхилення клопотань. Так, Кременчуцьке повітове зібрання у 70-р

XIX ст., два рази відхилило прохання міських дум заштатного міста щодо відкриття у ньому ярмарків до вже існуючих 4-х [13].

Визначаючи дату проведення ярмарків, враховувався час проведення сільськогосподарських робіт. Так, у с. Липянках Київської губернії сільське товариство, клопочучи про дозвіл на відкриття ярмарків 29 і 30 червня, обгрунтовувало його тим, що ці ярмарки будуть слугувати для покупки сільськогосподарського знаряддя якраз перед жнивими, а проведення ярмарків 26 і 27 вересня дасть можливість збуту виробів та сільськогосподарської продукції населення [14]. Також при визначенні дати проведення ярмарків бралось до уваги те, щоб ці дні не співпадали з днями проведення ярмарків у найближчих поселеннях [15].

Сільськогосподарські виставки також впливали на дату проведення ярмарків. Так, у м. Вінниці визначенню термінів відкриття двох щорічних 14-денних ярмарків – перший з 15 травня і другий з 1 вересня, сприяли сільськогосподарські виставки. Час проведення цих виставок і став часом проведення ярмарків. Місцем розміщення ярмарку вибиралася площа, яка знаходилася поблизу виставки. Згідно з відомостями Вінницького повітового виконавця, заснування ярмарків в м. Вінниці викликано тим, що там значно розвинена промисловість, і крім того, там влаштовуються виставки Подільської сільськогосподарської громади, на які з'їжджається багато торгових і заможних людей зі всіх сторін країни, навіть із-за кордону [16].

З іншого боку, організація сільськогосподарських виставок могла бути прив'язаною до ярмарку. Так, у 1879 році на затвердження Міністру Державного майна Зеньківською земською управою була представлена доповідь щодо проєкту проведення ярмаркових виставок виробів сільського господарства, ремесел та промислів. У відповіді Міністерства зазначалося, що на відкриття ярмаркових виставок достатньо дозволу губернатора, а організація самої виставки в компетенції земства. З приводу цього питання Зеньківська повітова земська управа підтримала даний проєкт, погодившись з думкою, що поширення сільськогосподарських виставок під час ярмарок у торгових селах та повітових містах може слугувати одним із засобів піднесення землеробства та ремесел [17].

Про випадки, коли на час проведення ярмарку призначалося і проведення виставок, свідчать і інші документи. Так, у містечку Ромнах Полтавської губернії під час щорічного Іллінського ярмарку, Успенського ярмарку та літнього ярмарку у Києві було організовано проведення виставки сільських виробів [18].

Відкриття ярмарків не обходилося без участі священнослужителів. Наприклад, відкриття ярмарку в Києві з 15 червня по 1 липня розпочалося служінням молебню, хресним ходом і освяченням усієї ярмаркової площі (кроплення свяченою водою людей та облаштування для торгівлі лавок) [19]. Таким чином, вважалося, що успішному проведенню ярмарку мало сприяти його освячення.

Ярмарки часто проводилися і під час «отпустів» (відпуст), на який за десятки верст з'їжджалися люди різної вікової категорії. Ще з давнини серед науковців велася полеміка щодо походження отпусту, його першопочатків. Пояснити це явище спробував Ю. Сіцінський, який, розмірковуючи над питанням виникнення отпустів при подільських церквах, припускає, що вони придумані уніатськими священниками, які брали приклад з католицьких, оскільки сама назва «отпуст» вказує на вплив католицизму. Що ж до виникнення кам'янецького «отпусту», то дослідник не пов'язує його з унією. Він спирається на той факт, що «отпуст» при Предтеченській церкві почав своє існування не в XVIII ст., коли в Кам'янці панувала унія, а раніше. Майже половину минулого століття цей отпуст вже існував, і уніатська влада не лише не намагалася посилити його, але навіть протистояла йому. Посилаючись на історичні документи, Ю. Сіцінський з впевненістю твердить, що цей церковно-народний звичай утворився раніше XVIII ст., коли усе корінне населення Поділля – українці, були православними [20]. День проведення отпусту і ставав днем проведення ярмарку. Так, у замітках П. Гросуля-Толстого та Ю. Сіцінського вказується на те, що ярмарок у Кам'янці-Подільському відбувався саме в день отпусту – 24 червня (7 липня за новим стилем). Для православних це день зачаття Іоанна Предтечі, для католиків – розаніє Іоанна Хрестителя. Цей день був поєднанням релігійних та світських потреб населення, аби не витратити окремо час на цер-

ковну службу та окремо – для проведення ярмарку. Тому і встановлено було спеціальний ярмарок, який в народі називався «Іванчиком», «Іванцем», на якому продавалися переважно селянські домашні вироби. Починався цей ярмарок в суботу, а закінчувався у неділю [21]. Згодом про ярмарок, приурочений до відпусту «Іванець», напише і В. Нестеренко, додаючи інформацію про православні відпусти у Бакоті (на свято Маковея) та у Летаві, де також мали місце великі ярмарки [22]. У селі Шендерівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької області свято Маковея також називали «відпуст», на який за декілька днів з'їжджалися з усіх навколишніх сіл. Саме свято відбувалося біля місцевої церкви. Одночасно зі службою у церкві проходив і ярмарок, на якому продавалися різноманітні глиняні вироби (розмальовані півники-свистульки, рибки), солодоші, розмальовані та розписані вироби з дерева. З кожним роком цей ярмарок під час відпусту зменшувався і ставав звичайним базаром [23]. Дослідженням питанням поєднання базарної торгівлі з проведенням великих свят, а особливо «отпустів» займався і М. Яворовський. Дослідник, не даючи оцінку моральному значенню такого явища у релігійно-побутовому житті українців, звернув увагу на його історичне походження, співставляючи факти народно-побутового життя з філологічним змістом самої назви «отпуст». Автор пояснював введення цієї традиції тим, що при значній відстані між населеними пунктами, всякий з'їзд людей на релігійні свята, можливо навіть і в дохристиянські часи, надавав можливість не лише духовно-релігійного спілкування, а й практично життєвим відносинам, які проявлялися у обміні домашніх побутових та кустарних виробів. Такі обставини і надавали торгівельного характеру святково-релігійним заходам. Приносячи чи привозячи з собою у місця релігійного зібрання деякі предмети домашнього виробництва, яких потребували жителі навколишніх поселень, учасники свята зрозуміло починали між собою торгівлю (обмін) і таким чином влаштувалось, за давньослов'янським висловом, «святкове торжество». М. Яворовський також став свідком таких урочистостей у Кам'янці під час «отпустового» напливу народу в день Іоана Предтечі. На свято приїжджали жителі Бесса-

рабії, привозячи з собою для продажу свої кустарні вироби. В м. Тинній під час «отпуста» йшла жваво торгівля шерстю, різними кустарними виробами, сільськогосподарськими знаряддями, а також привезеними з закордону шкурами та іншими виробами. Таким чином, релігійний характер «отпуста» поєднувався з побутовими потребами населення. Тому народні святкові зібрання такого характеру і називалося по-іншому, вони називалися не лише «прізниками», а й «торжествами». Нерідко в народі замість виразу «там був великий багатолюдний празник», можна було почути «там було велике торжество» [24]. Іншим фактом підтвердження приурочення ярмарків до релігійного дійства є відкриття ярмарку в день свята Різдва Богородиці (8 вересня) у місті Холм Подільської губернії. Зазвичай усі релігійні зібрання міста відбувалися на горі, яка височила над містом, де і було побудовано собор. Біля підніжжя цієї гори розкинулася частина торгового та штатного губернського міста. В день святкування схил гори і соборна плаща були заповнені богомольцями. По закінченню релігійних обрядів біля підніжжя гори було відкрито сільський святковий ярмарок [25].

Важливі факти про ставлення духовенства до влаштування ярмарків біля церков та висунення вимог щодо умов їх проведення викладені в клопотанні Київської Міської Думи. В ньому йдеться про дозвіл на переведення існуючого в Києві кінного ярмарку з Либідської частини міста на площу біля церкви Св.Володимира. В цей же час купець Рихерт звертається з клопотанням про надання дозволу на будівництво на площі біля церкви дерев'яних лавок для торгівлі. Духовна Консисторія, даючи відповідь на це клопотання, посилялася на те, що біля церкви Св.Володимира щорічно на свята Успіня Пресвятої Богородиці (15 серпня) та Св. Миколая (9 травня) відкривалися ярмарки, то зі свого боку вона не бачила перепон для проведення і щонедільних ярмарків. Стосовно будівництва лавок біля церкви купцем Рихертом, то Духовна Консисторія погоджувалася і з цим, враховуючи те, що ці лавки можуть бути використані для торгівлі різними напоями та облаштування в них трактирів. При цьому мали дотримуватись такі вимоги: 1) торговельні лавки мали стояти від церковної ого-

рожі на визначеній відстані, тобто на сорок сажень; 2) під час богослужіння в церкві мала бути повна тиша; 3) поведінка в облаштованих трактирах мала бути пристойною [26]. Згідно постанови Гайсинської міської думи у ярмаркові та базарні дні заборонялося розміщення возів з товарами поблизу Миколаївської церкви на відстані десяти сажнів навколо церкви [27].

За даними архівних документів, у деяких місцевостях ярмарки існували з давніх часів, за заведеним звичаєм, без отримання дозволу на їх проведення. На цих ярмарках дозволялося вести торгівлю всілякими товарами і не вимагалось торгових посвідчень. На вимогу Міністерства внутрішніх справ було складено список усіх торгів та ярмарків, які існували у Київській губернії і проводилися без дозволу. В цей список потрапили і ті ярмарки, які проходили у відповідних населених пунктах згідно дозволів і були затвердженні встановленим порядком з визначеними для них термінами. З цього списку стає зрозумілим, що у Київській, Волинській та Подільській губерніях переважна кількість ярмарків проходила без отримання дозволу на їх проведення [28]. Інші архівні справи зі списками ярмарків у містечках Київської, Волинської та Подільської губернії, також свідчать про те, що ярмарки зазвичай проводилися там за давньою історичною традицією і не потребували спеціального дозволу владних структур. Також з переліку ярмарків, які проходили у містах та містечках Волинської губернії за 1868-1876 рік без встановленого дозволу, стає зрозумілим, що таких ярмарків було чимало [29].

Важливими факторами визначення місця для розташування ярмарку були наявність питної води та будівель. Наявність будівель давала можливість ярмарчанам захиститися від непогоди. Жителі м. Старого Чудного звернулися з проханням до Волинського губернатора і Волинського Губернського Земського зібрання дозволити перенести кінський ярмарок та ярмарок худоби з пустопорожнього місця в урочищі «Стукалка», яке знаходилося на відстані 2-х верст від м. Старого Чудного на попереднє місце в межах міста, аргументуючи це тим, що на пустопорожньому місці в урочищі «Стукалка» не було ніяких будівель, де б відвідувачі ярмарку могли сховатися у негоду, а також від-

чувалася нестача питної води. Такі обставини, на думку клопотальників, не кращим чином впливали на хід ярмаркової торгівлі, що, у свою чергу, негативно відображалось на благополуччі населення містечка, головним джерелом існування якого була торгівля [30].

Про переведення ярмарків з одного місця на інше йдеться у клопотанні мешканців містечок Шишаки та Поповки Миргородського повіту Полтавської губернії, оскільки місце для облаштування ярмарку не було достатньо зручним і не мало відповідних умов, а саме відсутність площі достатньої величини, її не зручне розташування, поблизу не було питної води (бажаним було протікання річки біля місця проведення ярмарку та наявність колодязів) [31].

Вибір місця для розташування ярмаркової площі мало неабияке значення. Обираючи його, враховували наявність зручного під'їзду з усіх боків та наявності водопою. Так, для ярмарку у містечку Лубнах ярмаркову площу розташували у місці, до якого з різних сторін прилягали дороги, що дозволяло вільно рухатися возам. Стосовно водопою, то з цієї точки зору місце розташування ярмарку було невигідним. Торгівельна площа знаходилася на значній відстані від річки Сули, яка протікала за 2 версти. Віддалене розташування від водопою примушувало багатьох торговців поїти свої коней та худобу з колодязів, за окрему плату, яка встановлювалася у розмірі 1 коп. від кількості голів худоби. Зазвичай, все ж таки, зранку та ввечері більшість тих, що приїхали на ярмарок гнали свою худобу на водопій до річки, оскільки рано вранці та пізно ввечері покупців не було і час цей був вільним. Зате вдень, коли ярмарок був у розпалі, кожен вважав за краще заплатити копійку за колодязну воду, і не втрачати дорогоцінного часу. До річки на водопій гнали худобу лише ті, кому доводилося платити копійок 10-15. Навколо ярмаркової площі існувало до 20-ти приватних колодязів і 1 цвинтарський. Власники кожного з них заробляли на Покровський ярмарок від 3 до 16 руб., в залежності від величини колодязя. Але не дивлячись на таку кількість колодязів, часто траплялося так, що під час Преображенського ярмарку води не вистачало [32]. Тому фактор наявності питної води мав велике значення.

А. Строганов, який подорожував півден-

ними краями України, зазначав, що розташування базарів та ярмарків на далекій відстані від поселень мало негативний вплив на доставку сільських виробів (зазвичай це був товар громіздкий), які до місця торгівлі доставляти було складно. Тому з цього випливає, що чим легше ці товари доправлялися до місця збуту, тим більше вигоди отримували і виробники і споживачі [33]. Отже, розташування місця проведення базарів та ярмарків мало важливе значення у першу чергу для сільських жителів, які для продажу своїх виробів обирали найближчі торговельні пункти.

Місцеві ярмарки були вигідними для селян, оскільки вони мали можливість збувати не лише худобу та хліб, а й інші дрібні продукти свого господарства, які становили його надлишок (кури, яйця, картопля, буряки, цибуля і т.п.). Збут такого товару на місцевих ярмарках був для них вигідним, в той час як везти товар на продаж на великі відстані не було зиску [34].

Традиції ярмаркування в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – це досить широке питання, яке охоплює різні сторони та особливості ярмаркової торгівлі. Передусім розглянемо особливості ярмарку як поетапного процесу. Це дасть можливість відтворити загальну картину ярмарку, його структуру та складові цього значного явища традиційної культури. Важливим був етап підготовки до ярмарку, від якого залежав успішний торг на ньому. На ярмарок приїжджали заздалегідь, щоб зайняти краще місце на торговій площі [35]. О. Пошивайло зазначає, що для вдалого торгу обиралося місце, яке було ближче до входу на ярмарок, пояснюючи це тим, що справжній торг починався з початку ярмарку і до дальніх продавців покупці могли й не дійти [36]. Крамарі перед клековим (головним) ярмарковим днем їхали ще звечора. Як тільки сонце повертало на захід, вони починали обирати собі місце під крам. Це було важливим кроком, оскільки від обраного місця залежав розмір виторгу. Наприклад, у с. Литвьяках Лубенського повіту Полтавської губернії, крамар, який торгував посеред майдану, наторгував на сімдесят п'ять карбованців, а інший з краю – тільки на сім. Хоча він і гукав до людей і докоряв їм, вигукуючи: «А про Берка зовсім забулися!». Але і це не допомагало, бо туди не

доходив людський потік. Вибравши собі місце, крамарі починали робити ятки, на великих ярмарках у три-чотири ряди, на дрібних – у два. Сохи, лати і дошки на ятки вони позичали у місцевих селян, а намети лаштували своїми руками [37]. Найгіршим місцем для продажу на ярмарку вважалось місце у проході, тому навіть коли продавець приїжджав не так рано і заздалегідь не встигав обрати собі місце, то завжди старався забратися у гущу ярмарку, аби тільки не стояти на самому вході. Він, залишаючи свій товар на вході, йшов на розвідку у ярмарковий натовп, а знайшовши місце, забирав товар і розкладав його на вибраному вільному місці [38].

Згідно постанови Васильківської міської думи щодо внутрішнього розпорядку на міських базарах, особлива увага приділялася приїжджим торговцям з села та околиць. Для них на базарних та торговельних площах міською управою були відведені безкоштовні місця. На цих місцях дозволялося торгувати з возів, корзин, мішків і т.п., оптом та в роздріб, предметами власного господарства та кустарних промислів. До зазначеної вільної торгівлі не допускалися особи, які постійно торгували предметами не власного господарського та кустарного виробництва, скупники продуктів, продавці, які мали постійні склади з продуктами та приїжджі з міст і містечок. Ці підприємці повинні були платити за місце на базарній площі [39]. Отже, сільські жителі мали привілеї, і для них умови організації продажу були кращими. Архівні документи також висвітлюють питання щодо пільг по оплаті за місця на базарних площах з осіб, які приїжджали на базари та ярмарки возами. Селяни, які привозили на ярмарки та базари різного роду сільськогосподарські продукти та вироби, не платили за них будь-які збори. Обов'язком чиновників було сприяти торгівлі зазначеними товарами, аби попередити підвищення цін на предмети першої необхідності [40].

Заздалегідь до початку ярмарку вибудовували балагани. Так, на Воздвиженському ярмарку у Чернігові побудову балаганів та наметів розпочинали за 3-4 дні до початку ярмарку. Деякі селяни приїжджали з товаром на день-два раніше і вже могли розпочати торгівлю [41].

Звечора зазвичай торговці робили «під-

торжя». На ньому вони мали можливість поповнити свої харчові припаси. Селянки пригощали їх хлібом, книшами, пирогами, пиріжками з ягодами, салом, сметаною, ягодами та овочами. Деякі молодіці виносили качку, курку або борошно, щоб продати та розжитися грошима на ярмарок. Також на «підторжі» могли і обмінятися товарами. Селянки брали для себе миски, покритки, сірники та інший дрібний господарчий товар, а в обмін на це віддавали домашні харчові продукти. На «підторжі» також продавали пашу для худоби (коням) [42].

Оскільки ярмарки часто припадали на храмові свята такі як: Стрітєння, Явдохи, теплого Олексі, «на десяту п'ятницю», на Юрія, Іллі, Михайла, Пречисти, Параски, Варки та ін., то варто зазначити, що зранку, поки ще правилося в церкві, ярмаркувати не дозволялося, хіба що можна було купити їжі, або обмінятися дріб'язком, як це робилося на «підторжі». Як тільки закінчувалася церковна служба, на майдані збиралося одразу людей «мов комашні кубах». Інтенсивність торгівлі на ярмарку поступово зростала до півдня і ярмарок набирала такого вигляду, який вдало описав Гоголь у повісті «Сорочинський ярмарок»: «Клекіт, лайка, мукання, мекання, рев – усе злилося в один недоладний гомін. Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, пряники, шапки – все квітчасте, рябе, змішане». Інший опис ярмаркової атмосфери по обіді ми знаходимо у М. Горького: «Пахне дьогтем, гноем, потом; тонка курява виїда очі. Біля возів стоять і лежать воли, режуть корови і телята, мекають вівці; чуть дзвін кіс, що пробують, купуючи люди». Така жвава торгівля на ярмарку тривала аж до третьої або четвертої години. Потім увесь шум потрохи стихав і починалося розторжя [43].

Як бачимо, торгівля на ярмарку – це тривалий і динамічний процес, в якому можна виокремити такі етапи: підготовка площі до проведення торгу; розміщення торговців на площі; «підторжя»; початок торгівлі; пік торгівлі (12-15 год); «розторжжя», «розбазар'я» – кінець ярмаркового дня.

За записами 1894 року, Воздвиженський ярмарок у Чернігові тривав три дні, протягом яких інтенсивність торгівлі також не була сталою: найбільш інтенсивна торгівля припадала на перший день, на другий день більшість тор-

говців роз'їджались, на третій – торгівля взагалі припинялася. Таким чином, справжній ярмарок тривав фактично один день – підторжя та розторжя були незначними [44].

Найбільш поширеними днями для проведення ярмарків у Полтавській та Чернігівській губерніях були такі: весною – свята св. Миколая (9 травня), Трійці, Вознесіння, а також час Середопістя та Приполовіння (на 4-ту та 3-тню неділю великого посту), восени – свята Покрови та Різдва Богородиці, Воздвиження, Михайлового чуда (8 листопада) і Іонна Богослова (26 вересня), влітку – на Петра і Павла і особливо на Успіня (15 серпня), а взимку – в день святого Миколая (6 грудня), на масляну та Новий рік [45].

Дослідження традиції проведення ярмарків у релігійні, святкові дні та у неділю показало, що деякі верстви населення сприймали це неоднозначно. Вирішення цього питання викликало жваву полеміку. Автором за даними архівних справ була досліджена і тривалість ярмарків. Зазвичай ярмарок тривав не більше одного дня. Але були й випадки проведення дводенних та триденних ярмарків. Були також ярмарки, які розтягувались до тижня і більше [46]. Так, тривалість ярмарків у Чернігівській губернії за даними 1898 року була такою: у великих поселеннях південних повітів, окрім Козелецького та Остерського, ярмарки продовжувалися 5-7 днів; незначна кількість з терміном у 4 дні; найбільше ж число ярмарків тривали від 1 до 3 днів; у північних повітах – більшість 1 день і навіть півдня, так що вони мали характер базару, який тривав з ранку до півдня [47].

До проведення ярмарку робилися оголошення (в кількості до 50-ти екземплярів), які вказували на місце, дату та тривалість торгів [48]. В оголошеннях міг визначатися пере-

лік товару для продажу, про що свідчить оголошення про відкриття ярмарку в м. Жмеринці Вінницького повіту Подільської губернії [49].

Отже, у проведенні українського традиційного ярмарку важливою була чітка його організація. Періодичність – характерна ознака функціонування ярмарку. Серед регіонів України за густотою мережі і кількістю ярмарків переважало Лівобережжя. Найбільше ярмарків відбувалося в населених пунктах Полтавської губернії. Проведенню ярмарку передували оголошення, які вказували на місце проведення, дату та його тривалість. Органами влади визначалося, скільки саме днів мали тривати ярмарки і з якою періодичністю. Ярмарки були одно-, дво-, трьох-, семиденними і більше. На час та дату проведення ярмарків впливали сільськогосподарські роботи, а також сільськогосподарські виставки, які сприяли розвитку землеробства та ремесла.

Більшість ярмарків проходила за давньою традицією без отримання дозволу на їх проведення. Пропозиції щодо відкриття нових ярмарків надходили як від представників населення, так і з боку влади. Наявність великої кількості прохань-дозволів про відкриття нових ярмарків свідчить про велику потребу в них і про їх важливе значення для населення. Прийняття позитивних рішень на прохання є свідченням розвитку ярмаркування в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Відкриття ярмарку у певній місцевості суворо регламентувалося владою. У більшості випадків клопотання щодо відкриття нових ярмарків задовольнялися, хоча і траплялися відмови. Відкриття ярмарку передбачало дотримання таких умов: площа для розміщення ярмарку; зручний під'їзд до площі; питна вода для ярмарчан; будівлі для захисту від непогоди; водопій для худоби.

Джерела та література

1. Соловей Д. Краткий очерк ярмарок и ярмарочной торговли... – С. 5; Словник української мови: в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 1970. – С. 649; Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. И. Даль. – М.: Русский язык, 1999 – Т. 4: (Р–Я). – 1999, столбец 1578.
2. Соловей Д. Вказ. праця. – С. 5–6.
3. Там само. – С. 6.
4. Попенченко К. Краткий очерк Новомлинской ярмарки (Сосницкого уезда) / Кирило Попенченко //

Черниговские губернские ведомости. Отд.2-й. Часть неофициальная. – 1850. – № 42. – С. 393.

5. Дело по вопросу о порядке перевода ярмарок и базаров с одних сроков на другие. 1898 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 378, арк. 6-8.

6. Доклады Волынской Губернской Управы по делам земского хозяйства по годовичному собранию Губернского комитета. 1908 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 223, арк. 97 зв–98 зв.

7. Дело об открытии и проведении ярмарок и базаров в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки местечек и сел., в которых проводились ярмарки. 1868-1876 гг. // ЦДІАК, ф.442, оп.47, спр. 90, арк. 295.

8. Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 291. – 7 арк.

9. Дело об учреждении ярмарок в м. Вязовке. 1898г. // ЦДІАК. – Ф.442. – оп. 628, спр. 594, арк.1-6.

10. Об открытии ярмарок в Киевской губернии. Из журнала годовичного собрания Киевского губернского комитета по делам земского хозяйства от 2.10.1908г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 224, арк. 70-70 зв.; Дело об учреждении ярмарок в с. Липянках // ЦДІАК, ф. 442, оп. 627, спр. 80, арк. 2-3 зв.,7-8.

11. Дело об учреждении 3–4 ярмарок в м. Махновке Бердичевского уезда Киевской губернии вместо существующих 37. 1899–1900 гг. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 629, спр. 469, арк. 1-4.

12. Дело по представлению Волынского губернатора с ведомостью о разрешенных на Волынской губернии ярмарках // ЦДІАК, ф. 442, оп. 536, спр. 22. – 27 арк.; Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, Оп. 628, спр. 597, арк. 1-3; Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 291. – 7 арк.; Дело учреждении ярмарок в м. Чернобыле // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 543. – 10 арк.; Дело об открытии в с. Красиловке ярмарок // ЦДІАК, ф. 442, оп. 666, спр. 50, арк. 132; Доклады Волынской Губернской Управы по делам земского хозяйства по годовичному собранию Губернского комитета. 1908 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 223, арк. 100–100 зв.

13. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок... – С. 7.

14. Дело об учреждении ярмарок в с. Липянках // ЦДІАК, ф. 442, оп. 627, спр. 80, арк. 2–3.

15. Дело об учреждении ярмарок в м. Вороновице // ЦДІАК, ф. 442, оп. 628, спр. 291, арк. 5–5 зв.

16. Копія резолюції Подільської губернії від 6 липня 1901 року щодо дозволу відкриття 14 денної ярмарки в м. Вінниці, на підставі постанови Вінницької Міської Думи від 15 березня, 31 серпня 1900 року, 16 жовтня 1901 року за №5331 // ДАВО, ф.Д. 230, оп. 1, спр. 110, арк. 40; Дело об учреждении в г. Виннице двухнедельной ярмарки // ДАВО, ф. Д. 230, оп.1, спр. 110, арк. 40–41; спр. 1620. – Арк. 35.

17. Доклад Зеньковской земской управы от 11 сентября 1880 года об обсуждении проекта ярмарочных выставок выработанного Петербургским собранием сельских хозяев. 1880 г. // ЦДІАК, ф.1191, оп. 5, спр. 65, арк. 207–207 зв.

18. Архів ІР НБУВ, ф. 51, спр. 47–48, арк. 1. – Управление черниговского, полтавського и харьков-

ского генерал-губернатора Ходецкому Стариону Матриниановичу письма о сельско-хозяйственных выставках во время Успенской и Ильинской ярмарок в Харькове и Ромнах. 1849 г.; Ф. 51, спр. 13, арк. 1. – Описание выставки сельских произведений, бывшей в Киеве в 1857 г.

19. О церемониале по случаю открытия в городе Киеве ярмарки. 1857г. // ЦДІАК, ф. 127, оп. 659, спр. 390, арк. 1–2 зв., 5–6.

20. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. 151–152.

21. Гросуль-Толстый П. Л. Очерки Юго-Западного края. / П. Л. Гросуль-Толстый. – Спб., 1873. – С. 151.

22. Нестеренко В. А. Вказ. праця. – С. 69–70.

23. РФ ННЛЕП ВДПУ, ф. 1, оп. 12, спр. 55. – 1 арк. – Етнографічна інформація про свято Маковея в с. Шендерівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

24. Яворовский Н. И. Базары в дни народных праздников, особенно во время так называемых «отпусков» / Н. И. Яворовский // Православная Подолия. – 1912. – №46. – С. 1077–1078; Його ж. Католический отпуск и народная ярмарка в м.Тынной Ушицкого уезда Подольской губернии / Н. И. Яворовский // ПЕВ. – 1884. – №39. – С. 827–838, №40. – С. 851–866, № 41. – С. 873–886.

25. Ирпенский А. Празднество 8-го сентября в Холме / А. Ирпенский // КС. – 1900. – Т. 70. – № 7–9. – С. 77–82.

26. Дело по отношении Киевского Губернского Правления о разрешении первести Конную ярмарку на площадь около Либедской Владимирской церкви и построить на той площади деревянные лавки. 1866 г. // ЦДІАК, ф.127, оп. 838, спр. 221, арк. 1–1 зв.

27. Обязательное постановление Гайсинской городской думы для жителей г. Гайсина 1904 г. о воспрещении останова подвод и торговли вблизи церкви // ДАВО, ф.Д. 286,оп. 1, спр. 19, арк. 115 зв.

28. Дело об открытии и проведении ярмарок и базаров в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки местечек и сел., в котрих проводились ярмарки. 1868-1876гг. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 47, спр. 90,арк. 297–327 зв.; Оп. 47, спр. 90,арк. 398–429.

29. Там само, ф. 442, оп. 47, спр. 90, арк. 280–293 зв.

30. Доклады Волынской Губернской Управы по делам земского хозяйства по годовичному собранию Губернского комитета. 1908 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 661, спр. 223, арк. 97 зв–98 зв.

31. О переводе в местечках Шишаках и Поповке ярмарок из одной площади на другие // ЦДІАК, ф. 1191, оп. 5, спр. 65, арк. 91.

32. Опыт исследования украинских крестьянских ярмарок... – С. 7.
33. Архів ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 18220. – 55 арк. – Строганов А. Г. Путевые заметки от границ Херсонской губернии до Керченського пролива. 1857 г.
34. Характеристика ярмарок и базаров Межиричской волости Черкасского уезда Киевской губернии. Из описания Межиричской волости. 1893 г. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 691, спр. 237 ч.1, арк. 54–54 зв.
35. Мілорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині... – С. 412; Вишня Остап. Вказ. праця. – С. 175.
36. Пошивайло О. М. Вказ. праця. – С. 119.
37. Мілорадович В. П. Сільський ярмарок в Лубенщині... – С. 412.
38. Головка А. Вказ. праця. – С. 183.
39. Сообщение Киевского губернатора от 14.10.1913 г. о помещении в 103 номере «Киевских губернских ведомостей» за 1913 год обязательного постановления Васильковской городской думы о внутреннем распорядке торговли на городских рынках, базарах и ярмарках // ЦДІАК, ф.442, оп. 666, спр. 50, арк. 179 зв.; О праве владельцев городов и местечек взимать плату за места на базарных площадях с лиц приезжающих с возами на базары и ярмарки. 1891 г. // ДАВО, ф.Д. 230, оп.1, спр. 536, арк. 17–18.
40. Циркуляр г.Черниговского губернатора (от 5 июля 1894 года №94) // Земской сборник Черниговской губернии. – 1894. – №5. – С. 71–72.
41. Воздвиженская ярмарка в Чернигове 14-15 сентября 1894 г. // Земской сборник Черниговской губернии. – 1894. – №9–10. – С. 51–92.
42. Милорадович В. Вказ. праця. – С. 412.
43. Там само. – С. 412–413.
44. Воздвиженская ярмарка в Чернигове... – С. 52–53.
45. Описание Черниговской губернии... – С. 248; Павловский И. Ф. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1917. – Вып. 15. – С. 21–103 (прилож.); Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. С картой губернии и планом г. Полтавы / А. В. Богданович. – Полтава : Тип. Губ. Правления, 1877. – 224 с.
46. Дело об открытии и проведении ярмарок и базаров в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки местечек и сел., в котрих проводились ярмарки. 1868–1876 гг. // ЦДІАК, ф. 442, оп. 47, спр. 90, арк. 297–327 зв., 398–429.
47. Описание Черниговской губернии... – С. 250.
48. Объявление об открытии в г. Виннице ежегодной 14 дневной ярмарки с 1901 года. // ДАВО, ф.Д. 230, оп.1, спр. 110, арк.1.
49. Объявление об открытии в г. Жмеринке первого ярмарочного Покровського 7-ми дневного базара. // ДАВО, ф.Д. 230, оп.1, спр. 1221. арк. 62.

Віталіна Юрченко

Периодичность проведения, организация и структура ярмарок в губерниях Киевского учебного округа (вторая половина XIX – начало XX века)

В статье раскрыт порядок открытия, особенности организации, структура, периодичность проведения, длительность ярмарок в губерниях, которые входили в состав Киевского учебного округа (Киевская, Подольская, Волынская, Черниговская, Полтавская губернии) во второй половине XIX – в начале XX века.

Ключевые слова: ярмарка, базар, торговля, «отпуст», сельскохозяйственная выставка, торговый пункт, ярмарочная площадь, «подторжсье», розторжся, товар, Губернское Правление, ходатайство, постановление.

Vitalina Yurchenko

Periodicity, duration, organization and structure of fairs in provinces, that were included in Kyiv educational district (second half of the XIX - beginning of XX century)

In this article the author analyzes the procedure of opening, features of organization, structure, periodicity and duration of fairs in provinces, that were included in Kyiv educational district (Kyiv, Podillya, Volyn, Chernihiv, Poltava provinces) in the second half of the XIX - beginning of XX century.

Key words: fair, market, trade, «otput», agricultural exhibition, point-of-sale point, fair area, «pidtorzhya», roztorzhya, commodity, Province Rule, solicitor, decision.